

СТОРИНКА МОЛОДОГО ДОСЛІДНИКА

УДК 94(32)

Микола ІЛЬКІВ

ДО ПИТАННЯ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ЕТНОНІМА «ШАРДАНА» ДАВНЬОСХІДНИХ ДЖЕРЕЛ

В статті розглядаються гіпотези (малоазійська, кавказька, північносирійська, північнобалканська, північнопричорноморська) стосовно походження шардана – одного із «народів моря», відомого за давньосхідними джерелами протягом XIV – XII ст. до н.е. На основі аналізу єгипетських текстів, античної писемної традиції, даних лінгвістики та археології автор схиляється до думки про північнопричорноморську прабатьківщину шардана.

Ключові слова: шардана, «народи моря», походження, Єгипет часів XVIII – XX династій, Північне Причорномор'я, культурно-історична спільнота Сабатинівка – Ноа – Кослоджени.

Николай ИЛЬКИВ

К ВОПРОСУ ОБ ИДЕНТИФИКАЦИИ ЭТНОНИМА «ШАРДАНА» ДРЕВНЕВОСТОЧНЫХ ИСТОЧНИКОВ

В статье рассматриваются гипотезы (малоазийская, кавказская, северо-сирийская, северо-балканская, северо-причерноморская) по поводу происхождения шардана – одного из «народов моря», известного по древневосточным источникам на протяжении XIV – XII вв. до н.э. На основе анализа египетских текстов, античной письменной традиции, данных лингвистики и археологии автор склоняется к мысли о северо-причерноморской прародине шардана.

Ключевые слова: шардана, «народы моря», происхождение, Египет времен XVIII – XX династий, Северное Причерноморье, культурно-историческая общность Сабатиновка – Ноа – Кослоджени.

Mykola IL'KIV

TO THE QUESTION OF THE «SHARDANA'S» IDENTIFICATION OF THE ANCIENT ORIENTAL SOURCES

The article focuses on the hypotheses (Asia Minor, Caucasian, North Syrian, North Balkan, North Pontic) of an origin of the Shardana – one of the «Sea Peoples», known on ancient oriental sources during XIV – XII centuries BC. On the basis of the analysis of the Egyptian texts, antique written tradition, data of linguistics and archeology the author tends to thought about North Pontic an ancestral home of the Shardana.

Key words: Shardana, «Sea Peoples», origin, Egypt of times XVIII-XX dynasties, Northern Black Sea Coast, cultural-historical generality Sabatynivka – Noua – Coslogeni.

Важливим рубежем в історії країн Східного Середземномор'я стали друга половина XIII – початок XII ст. до н.е. Регіон, який і раніше виступав контактною зоною давнього населення Європи та Близького Сходу, опинився на перехресті широкомасштабних міграцій. Вони виявилися головною причиною колапсу палацових господарств і політичної системи загалом на території Ахейської Греції та Кіпру, Малої Азії, Сирії та Палестини, кризи в Єгипті. В ході переселень старі політичні утворення у значній мірі змінилися новими етнічними угрупованнями. Розмах та наслідки цих подій порівнюються навіть з Великим переселенням народів [49, с. 287].

Як основна рушійна сила цих процесів виступили індоєвропейські племена, які завдяки єгипетським текстам прийнято називати «народами моря». Перші згадки про їхні окремі групи датуються часом правління в Єгипті Аменхотепа IV/Ехнатона (1364-1347 рр. до н.е.) та Рамзеса II (1290-1224 рр. до н.е.), а вже Мернептаху (1224-1214 рр. до н.е.) та Рамзесу III (1198-1166 рр. до н.е.) довелося відбивати дві хвилі вторгнення «морських народів» [51].

Єгипетські надписи містять етноніми учасників цих подій, які попри певну умовність у звучанні, дозволили з різною долею ймовірності ідентифікувати їх з конкретним населенням та локалізувати просторово. Так, серед контингенту першої хвилі «народів моря» 1219 р. до н.е. згадуються *акайвашиа, туршиа, шакалушиа, луку і шардана*. В складі другої хвилі 1190 р. до н.е. з'явилися також *пелесет, текер, дануна і вашаша* [51]. Акайвашиа єгиптяни називали греків-ахейців, мешканців півдня Балканського півострова та островів Егейського моря [12, с. 142]. Етнонім туршиа традиційно переносять на грецьких тірсенів, які жили на Заході Малої Азії й, частково переселившись згодом на Апеннінський півострів, стали складовою етрусської цивілізації [13, с. 24; 44, с. 32]. Шакалушиа ототожнюються з етнулами, які заселили південь Італії та Сицилію, давши останній свою назву [22, с. 39]. Народ луку тотожний жителям південно-західної частини Малої Азії, відомої в античний час як Лікія [18, с. 103]. Пелесет надійно співставляються з догрецьким населенням Балкан та Егеїди – неастиами, які заселили південне узбережжя Палестини й відомі як біблійські філістимляни [76, р. 164-166]. Текер, яких греки називали тевкрами, жили в Троаді, тобто на північному-заході Малої Азії [50, с. 130-131]. Дануна вважають греками-данайцями або ж мешканцями Кілікії [12, с. 159-163]. Вашаша, очевидно, заселяли західне узбережжя Малої Азії в межах Карії [12, с. 147].

Особливо дискусійною продовжує залишатися ідентифікація шакалушиа і шардана (*še-er-da-na, ʕe-er-da-nu, Šrdn.w* угаритських та єгипетських текстів [51, с. 36]) [24, с. 192]. Ще в другій половині XIX ст. було запропоновано декілька версій щодо походження шардана: безпосередньо з о. Сардинії (В. Де Руже, Ф.Ж. Шаба), з Лівії (Е. Пайс) чи з Малої Азії (Г. Масперо) [34, с. 36, 38]. Перша з них базувалася на омофонії (спів-

звуччі) назв народу та острова, остання ж, зважаючи на топонім Сарди у Лідії, розміщувала вихідний район у Малій Азії. Сардинію ж дослідники розглядали як другу батьківщину шардана, куди ті переселилися після поразки від єгипетського війська. Остання гіпотеза стала доволі поширеною [53, с. 212]. Н.А. Красновська вважала шардана малоазійським етносом, який входив у коаліцію «народів моря» та після чергової поразки від єгиптян частково мігрував у Лівію, а звідти – на Сардинію. Крім назви столиці давньої Лідії (грец. Σαρδεῖς або Σαρδῖς, лат. Sardi) були наведені й інші топоніми-орієнтири: одне з міст Місії називали Сардессос (грец. Σαρδησσος, лат. Sardessos), гора в тій же області носила назву Сардене (грец. Σαρδηνή, лат. Sardene) [34, с. 38, 42-43; 35, с. 22; 36, с. 61]. А.І. Неміровський вважав, що під згадуваними Павсанієм лівійцями, які на чолі з Сардом переселилися на острів, слід розуміти шарденів єгипетських джерел, а також вказував на зв'язок з лідійськими Сардами [44, с. 51, 58]. З цим же містом пов'язувала шардана Л.С. Ільїнська, вважаючи, що вони на початку XII ст. до н.е. були відкинуті від Єгипту та через територію союзних лівійців потрапили на Сардинію, Корсику й, можливо, Балеарські острови [22, с. 38; 23, с. 90].

Паралельно були висловлені й інші гіпотези. А.А. Захаров на основі порівняння бронзових антропоморфних статуеток Кавказу і Сардинії, а також місцевих мечів та кинджалів з озброєнням «народів моря» з обережністю припустив, що перші зображують якийсь малоазійський народ, який входив до складу «народів моря» й згодом переселився на захід [21, с. 33-38]. Схожої точки зору притримувався й Г. Хол, поділяючи гіпотезу Г. Бругша щодо кавказького походження «народів моря», в тому числі й шардана [67, р. 340-344]. Цю ж думку стосовно шардана поділяли В. Хельк [69, р. 242] та А. Ллойд [72, р. 23, 26]. Останній, з посиланням на Г. Хола та А. Гардінера обґрунтовував такий зв'язок схожим озброєнням і бронзовими статуетками, а також повідомленнями античних авторів про сардонське полотно у колхів. Він вважав, що Sardoniķn відображає місцевий топонім як свідчення колишнього перебування тут шардана. Не відкидав можливості кавказького походження деяких «народів моря» і Я. Боузек [63, р. 212].

Альтернативну версію походження шардана запропонувала також Н. Сандарс, яка спробувала відшукати прототипи їхнього озброєння на території Месопотамії, Анатолії та Леванту й локалізувала район первинного проживання неподалік північносирійського узбережжя [76, р. 106-109].

У руслі поступового зростання тенденції щодо європейської прабатьківщини «народів моря» [40, с. 254; 66, р. 113-114, 138; 63, р. 211-213; 58, с. 293-294] важливим є дослідження Г. Лемана, який розмістив первинний район проживання шардана на півночі Балкан, основою для чого стала схожість етноніма шардана з місцевою топонімікою [71, р. 177-178]. До такої ж локалізації схильні Л.А. Гиндін й В.Л. Цимбурський [12, с. 143], а також О.В. Сафронов і Д.В. Журавльов [52, с. 149-150; 51, с. 33]. Так, в

Іллірії відоме місто Сардос (грец. Σαρδος, сучасне м. Shurda в Албанії), жителів якого в античний час називали сарденами (Σαρδηνοί, Σαρδος); область Сардус (Sardus, Sardik, Serdica,) розташовувалася на північному заході Фракії (сучасна Болгарія). Тут же у верхів'ї р. Стримон існувало плем'я Sardoj/Serdoj. Вказуючи на відповідні топоніми на території античних Фракії та Іллірії, Л.А. Гиндін й В.Л. Цимбурський заперечували зв'язок з малоазійськими Сардами як такими, що в грецькій передачі (грец. Σαρδῖς, Σαρδεῖς, лат. Sardi) не відповідають звучанні в оригіналі (лід. Sfarda, перс. Sparda) [12, с. 142].

Протягом останніх десятиліть вітчизняні археологи І.Т. Черняков та В.І. Ключко на основі аналізу та порівняння елементів озброєння висловили гіпотезу про участь у навалі «народів моря» вихідців з Північного Причорномор'я. Більше того, дослідники ототожили шардана єгипетських джерел з носіями сабатинівської культури [60, с. 39-60; 30; 31, с. 245-251]. Цілком відкидає таку гіпотезу Й. Кобаль [32, с. 736-737]. Піддав сумніву припущення В.І. Ключка й О.В. Сафронов [51, с. 40]. Однак, дана гіпотеза знайшла своє відображення в узагальнюючих фундаментальних працях [15, с. 419; 19, с. 42; 28, с. 226, 253], а також навчальній [47, с. 71-73; 20, с. 125-127] та науково-популярній літературі [46, с. 53; 48, с. 22; 11, с. 94-96; 57, с. 317].

Кожна з перелічених думок має свої переваги та слабкі місця. Так, гіпотеза малоазійського чи північнобалканського (фрако-іллірійського) походження шардана базується виключно на даних античної топоніміки, яка попри свою інформативність є цілком асинхронною стосовно подій останньої чверті II тис. до н.е. Кавказька версія ґрунтується передусім на доволі слабкій типологічній схожості сардинської металопластики з місцевими знахідками (рис. 1, 7-8), які датуються значно пізнішим часом (не раніше VI ст. до н.е.) [10, с. 175, 180, рис. 1, 11; 3, 1] та відзначаються сумнівною автентичністю [38, с. 84, 86]. Проте, головним її недоліком є ігнорування вказівок античних авторів на напрямок переселення – з Єгипту в Колхіду, а зовсім не навпаки [1, II, 103-104]. У зв'язку з цим правомірною видається думка Р.В. Гордєзіані про переселення групи шардана з «народів моря» в Колхіду, тоді як основна їх частина мігрувала на Сардинію, що підтверджується аналізом свідчень Геродота стосовно Еета і Сесостриса та найменування колхідського полотна сардонським [13, с. 24]. Під таким кутом зору стає зрозумілою схожість назв жителів Сардинії (Sardonios) та місцевого полотна (Sardonikos) [72, р. 26], а також більш ширі кавказькі аналогії озброєнню «народів моря» і, можливо, антропоморфній пластиці [21, с. 36-38, рис. 2-4, табл. II, рис. 1-5]. Появу шардана на Кавказі можна пояснити взаємозобов'язанням Рамзеса II та хетського правителя Хаттусіліса III допомагати один одному в боротьбі із ворогом, у тому числі шляхом надання власних військових загонів піхоти і колісниць [8, III, р. 169; 56, с. 51-52]. Саме серед таких піхотинців могли бути й представники шардана, які використовувалися у військових операціях на північному-сході країни.

Непереконливою видається аргументація й північносирійського походження шардана, оскільки наведені аналогії для їхніх рогатих шоломів помітно відрізняються та відзначаються чималим хронологічним розривом (середина - третя чверть III тис. до н.е.). Зображення XIV ст. до н.е. на стелі із Угариту не може бути вагомим доказом, адже присутність та активізація шардана на східносередземноморському узбережжі в цей час й без того засвідчена текстами Амарнського архіву [51, с. 32-33]. Крім цього, судячи з реалістичних єгипетських зображень, шардана антропологічно належали до європейського типу [40, с. 254], на що вказують також європейські зразки озброєння «народів моря» [63, р. 119-124; 65, р. 202]. Гіпотеза північнопричорноморської батьківщини шардана і їх ототожнення з представниками сабатинівської культури побудована загалом на археологічному матеріалі, серед якого деякі аналогії є сумнівними та неоднозначними [32, с. 736-737].

На основі аналізу розробки даної проблематики можна дійти висновку, що основними недоліками перелічених гіпотез є вузькоспеціалізована джерельна база (топонімічна чи археологічна), а також відсутність комплексного підходу з урахуванням та взаємодією основних положень кожної з них. Адже характерні топоніми чи археологічні знахідки в умовах глобальних міграційних процесів того часу можуть виступати маркерами як первинних регіонів проживання певних колективів, так і маршрутів їхнього переселення чи кінцевого пункту.

У зв'язку з цим виникає необхідність комплексного дослідження питання ідентифікації шардана на основі давньосхідних текстів, лінгвістики, археології та античної писемної традиції, яка успішно застосовується для реконструкції історичних подій II тис. до н.е. й проблематики «народів моря» зокрема [55; 44; 23; 12; 49; 39; 41; 42].

Деякі орієнтири щодо локалізації прабатьківщини шардана надають єгипетські тексти, в яких цей «народ моря» фігурує в період XVIII - XX династій. У них шардана, як і представники інших «народів моря», асоціюються з топонімами на зразок «Велика Зелень», «море», «острови серед Великої Зеленої/моря», «північні країни» [12, с. 141], що вказує на північний напрямок походження прибульців, зокрема східносередземноморський регіон та Егейський архіпелаг як вихідний або ж проміжний пункти на їхньому шляху. Більш інформативною є одна зі згадок про шардана часів Рамзеса II. Зі свідчень на стелі Таніса відомо про набіги шардана на Нижній Єгипет, які приплили на «бойових кораблях із середини моря», і про захоплення їх у полон фараоном [8, III, р. 210]. Паралельно повідомлення про це міститься на стелі з Асуану, яка дозволяє датувати згадані події другим роком правління Рамзеса II, тобто 1288 р. до н.е. З восьмого рядка стелі відомо, що: (8) Зв'язав він (Рамзес II) воїнів Вадж-Ур (Великої Зеленої), великого озера півночі, (коли) лежали вони сплячими. [8, III, р. 205; 51, с. 35].

Що ж слід розуміти під «великим північним озером», з берегів якого і походять шардана? Зважаючи на те, що Велика Зелень, куди впадає Ніл, надійно асоціюється зі Середземноморським басейном, подальшу фразу слід розглядати, на нашу думку, як уточнення, яке вказує на Чорне море. У близьких хронологічно літописах Тиглатпаласара I (XII ст. до н.е.) Чорне море також іменується Верхнім, тобто північним [7, 1947, № 1, с. 264]. З огляду на ймовірні згадки причорноморських теренів ще за правління Аменхотепа III (1402-1364 рр. до н.е.) [7, 1947, № 1, с. 253; 62, с. 118], знайомство єгиптян з північним регіоном не викликає особливого подиву. Таким чином, припущення стосовно ототожнення «великого озера півночі» з Чорним морем йде в руслі північнобалканської, північнопричорноморської та кавказької гіпотез походження шардана.

Підтвердити та уточнити трактування надпису на Асуанській стелі можна з допомогою повідомлень античних авторів. Зокрема, це стосується Геродота, який під час розповіді про походження колхів від єгиптян зазначив наступне: «Так пройшов [Сесостріс] материк, поки не підкорив скіфів та фракійців, перейшовши з Азії у Європу. Їх країна, як мені здається, – найдаліший пункт, куди доходило єгипетське військо: адже справді у тій країні поставлені стовпи, а дальше їх уже немає» [II, 103]. Незважаючи на те, що ім'я Сесостріса у деякій мірі можна розглядати як ремінісценцію кількох фараонів чи відображення образу ідеально-го правителя [72, р. 16-37], у даному випадку загалом маємо справу з поstattтв Рамзеса II [7, 1947, № 2, с. 256; № 4, с. 183; 1949, № 2, с. 315]. Недоречним видається коментар Г.А. Стратановського про те, що Геродот шукає Сесостріса з Псамметихом I, який зіткнувся зі скіфами у Палестині [1, с. 512]. Події скіфо-єгипетського конфлікту VII ст. до н.е. за часів фараона-засновника Саїської (XXVI) династії були добре відомі Геродоту й не пов'язуються із Сесострісом [I, 103-106]. Такому поясненню суперечить також результат цієї сутички, в якій єгипетський правитель надав перевагу відкупитися від скіфів. Чітко розмежував Сесостріса та Псамметиха й Страбон [I, 3, 21].

Ідентичність Геродотового Сесостріса і Рамзеса II простежується на основі грецької передачі цього імені та з контексту розповіді. Скорочена форма імені Рамзеса II, яка звучала як Сесі, записувалася по-грецьки (у Манефона, зокрема) як Εἰσως чи Εἰθως, а по-коптськи – як *sests*, що дозволяє прирівняти її до Εἰσωστρίς у Геродота. Навіть якщо прийняти фонетичну спорідненість Сесостріса із Сенусертами трьома фараонами XII династії, запропоновану К. Зете [78], то в історичному плані, що для нас особливо важливо, саме особистість Рамзеса II вплинула на формування розповіді про великого завойовника Сесостріса [56, с. 16].

Деякі надписи Сесостріса, про які розповів Геродот [II, 102, 106], справді належать Рамзесу II [1, с. 512; 2, с. 455; 72, р. 26]. Дві кам'яні статуї Сесостріса «в тридцять ліктів заввишки» [II, 110] з монументальними, майже тринадцятиметровими колосами Рамзеса II поблизу Мемфіса [17,

с. 48; 2, с. 455; 72, р. 36-37]. Земельна «реформа», проведена фараоном [II, 109], теж, очевидно, відносилась до діянь Рамзеса II [2, с. 454]. Можна згадати й про версію щодо існування у Рамзеса II старшого брата-суперника і їхньої ворожнечі [56, с. 18-19], що перекликається з даними Геродота [II, 107]. Тацит також називав Скіфію в списку держав та народів, покорених саме Рамзесом [5, II, 60].

Отже, наведений пасаж Геродота прямим чином дублює зміст єгипетського надпису про події другого року царювання Рамзеса II, коли фараон підкорив шарденів та інкорпорував їх у власну армію. В даному випадку Геродотові скіфи і фракійці, яких здолав Рамзес II, виступають ремінісценціями ірано-фракійського симбіозу, який, починаючи принаймні з другої половини II тис. до н.е., чітко простежується у Північно-Західному Причорномор'ї на основі археологічних та писемних даних і співставляється зі спільнотою Сабатинівка – Ноа – Кослоджені [74; 64; 49, с. 280].

Перекази про військове зіткнення єгипетського правителя, названого Сесострісом чи видозмінено Сесосісом-Везосісом-Везозом, з вихідцями із Північного Причорномор'я збереглися також у працях інших авторів, що свідчить про існування призабутої але стійкої напівлегендарної традиції зв'язку Рамзеса II з Причорномор'ям, зокрема скіфами, фракійцями і колхами [7, 1949, № 2, с. 215]. Вона відображена у Страбона [I, 3, 21] та Плінія Старшого [XXXIII, 52], Каллімаха [Фр. 265], Аполонія Родоського [IV, 272-282] та в схолиях до «Походу аргонавтів» [IV, 277]. Діодор Сицилійський наводив дані про похід скіфів, а згодом і амазонок до кордонів Єгипту [II, 43-46], що дозволяє припускати ще один збройний конфлікт раніше VII ст. до н.е. Валерій Флакк згадував про військові дії царя Сесостріса проти гетів [V, 416-428], що з огляду на фракійську приналежність цього племені перегукується з Геродотовими скіфам і фракійцям, підкорених цим же фараоном [IV, 93].

Близькі між собою відомості наводять Юстин [I, 1, 6; II, 3, 8-17] та Павло Оросій [I, 14, 1-4]. За ними, єгипетський цар Везосіс оголосив війну скіфам, вимагаючи від них покори. Ті ж, дізнавшись про наміри фараона, першими напали на Єгипет і змусили його рятуватися втечею. Показово, що за Павлом Оросієм ця подія трапилася за 480 років до заснування Риму [I, 14, 1], тобто близько 1234 р. до н.е., що лягас на роки правління Рамзеса II. Орієнтовно на той же час вказує текст Геродота. З нього дізнаємося, що Сесостріс правив незадовго до Троянської війни, оскільки за царювання другого після нього спадкоємця трону Протея у Єгипет потрапили Олександр-Паріс з викраденою у спартанців Єленою, а згодом і скривджений Менелай [II, 112-120]. Як Юстин, так і Оросій однастайні в тому, що після цього скіфи протягом 15 років покорили Азію (а не 28 як за Псамметиха I [I, I, 106; IV, 1]), зробивши її своєю ланницею, і раптово, немовби на заклик власних дружин, повернулися додому. Відштовхуючись від тієї ж дати Павла Оросія, це сталося у 1219/1218 р. до н.е., що за прийнятою нами середньою моделлю новоегипетської хронології

абсолютно співпадає з першою хвилею вторгнення «народів моря» на п'ятий рік правління Мернептаха. У вирішальній битві серед п'яти «народів моря» поряд із лівійцями єгиптяни розбили й шардана, що змусило їх, очевидно, на деякий час зійти з переднього краю історичної арени. До цього часу вони справді побували на Близькому Сході, де їхня присутність надійно фіксується в Біблі та Угариті [51, с. 32-33, 36-37]. В умовах наростаючої військової небезпеки та хаосу найманці шардана легко переходили в категорію піратів та грабіжників.

Той факт, що фараон Єгипту в античних джерелах постає то переможцем, то переможеним легко корелюється з допомогою єгипетських надписів, які, незважаючи на перемогу над руйнівними загонами шардана, змальовують мужність ворогів (а незабаром почесних союзників) та розпач єгиптян у боротьбі з ними: (14) ... (Щодо) шардана, бунтівних серцем, то не знали, як з ними боротися з часів вічності. Прийшли (15) вони, і були міцними серця їх. ... Не знали, (як) встояти (16) перед ними.» [8, III, р. 210; 56, с. 40; 51, с. 35].

Таким чином, принаймні дві незалежні одна від одної античні традиції одностайно та прямим чином зберегли інформацію про хронологію та учасників конфлікту XIII ст. до н.е., відомого за єгипетськими текстами. Важливо, що основним джерелом інформації для античних авторів були давні єгипетські надписи зі списками фараонів та їхніми діями, перекладені жерцями [1, II, 99-102, 104, 107, 109-113; 5, II, 60].

Локалізації прабатьківщини шардана в межах Північного та Північно-Західного Причорномор'я не суперечать й дані топоніміки. Н.Л. Членова, досліджуючи час появи іраномовного населення у Північному Причорномор'ї, слідом за О.Н. Трубащовом і В.Н. Топоровом наводить назви двох рік у басейні Дону — *Сарда* і *Сердоба*, які відносять до іранських і датує передскіфським періодом [61, с. 261]. Неподалік, на узбережжі Азовського моря Пліній Старший розмістив плем'я з назвою серни (*Sernis*) [VI, 19], яка пов'язана з етнонімом *Serdi*, оскільки *Tabula Peutingeriana* локалізує тут аналогічне найменування — *Sardetae* [7, 1949, № 2, с. 280, 293]. Цей же автор доніс згадку про племена *скіфів-сардів* на території Нижнього Побужжя [IV, 83; 31, с. 250], що дозволяє припустити перебування у регіоні в доскіфську епоху населення з такою ж назвою. В цьому контексті варто згадати про запропонований О.С. Стрижаком фонетико-словотвірний взаємозв'язок між іменами скіфів-сколотів та сікулів-шакарша [54, с. 189], останні з яких були особливо споріднені з шардана [77, р. 40; 12, с. 143].

Важливу інформацію про присутність вихідців з нордпонтійського регіону в Східному Середземномор'ї та їх участь у навалі «народів моря» надають археологічні матеріали. Це, приміром, стосується бронзового кинджала з Угариту, який входив до скарбу спільно з мечем, прикрашеним картушем Мернептаха, і знаходився в шарі, пов'язаному із загибеллю міста через навалу «народів моря». Цей екземпляр В.І. Ключко

відносить до заградівського варіанту краснояцького типу і пов'язує з пам'ятками пізнього етапу сабатинівської і білозерською культурами [31, с. 250]. Не менш цікавою є знахідка двовушкової сокири-кельту з Сардинії [31, с. 250, рис. 103, 8], яка є типовим виробом для старожитностей сабатинівської, Ноа та білозерської культур Північного Причорномор'я пізньобронзової доби [16, с. 15-16]. Заслугує на увагу бронзова статуетка воїна з Лужан у Верхньому Попрутті, яка з одного боку є цілком аналогічною сардинським екземплярам, з іншого відображає місцеві зразки озброєння (рис. 1, 1). Зображення на щиті воїна характерне для пізньобронзового віку Південно-Східної Європи і пов'язане з культом Аполлона [25]. Круглі щити, поява яких у Східному Середземномор'ї пов'язана із вторгненням «народів моря», виникли у середовищі індосвропейського населення Північного Причорномор'я, звідки на деякий час проникли на Кавказ і тільки з рубежу XIII-XII ст. н.е. фіксуються на Балканах [14, с. 154-155]. Унікальний комплекс озброєння піхотинця, аналогічний шардана, походить з поховання сабатинівської культури поблизу с. Борисівка на Одещині (рис. 1, 9). Він складався з бронзового меча та круглого дерев'яного щита, обтягнутого шкірою та оббитого бронзою у вигляді солярного знаку [31, с. 187, 249, рис. 80, 6; 81, 8].

На основі давньосхідних текстів, античної писемної традиції, даних лінгвістики та археологічного матеріалу можна наступним чином окреслити основні віхи історії шардана в ракурсі північнопричорноморської гіпотези їх походження (рис. 2). Окремі представники населення (еліти?) пізньобронзової доби Північного Причорномор'я, зв'язки якого зі Середземномор'ям були доволі традиційними [76; 33; 63; 37; 45; 68; 73; 31; 9; 27], як купці, найманці чи пірати у XIV ст. до н.е. проникли в східносередземноморський регіон. В текстах Амарнського архіву вони фігурують під іменем шардана як найманці у правителів міст-держав Сирії та Палестини. Їхнє перебування у регіоні наприкінці XIV ст. до н.е. зафіксоване характерними знахідками (зокрема кам'яного келепа-скіпетра) серед решток затонулого корабля поблизу Улубуруна (південний-захід Малої Азії), який перевозив товари кіпрського, левантського та африканського походження до Єгипту [26]. Вже на другий рік правління Рамзеса II вони здійснили не зовсім вдалий піратський напад на Нижній Єгипет, після чого були включені фараоном у власну гвардію та на боці єгиптян брали участь у битві з хетами при Кадеші 1285 р. до н.е. У середині XIII ст. до н.е. шардана перебували також на військовій службі в Угариті, за що як і в Єгипті отримували земельні наділи [51, с. 36].

Аридизація клімату, що зафіксована природничими дослідженнями та писемними джерелами [15, с. 419; 19, с. 41-42; 12, с. 146; 39, с. 137-139], і, відповідно, неврожаї та голод в умовах демографічного вибуху спричинили скорочення кількості поселень у Північному Причорномор'ї та масову міграцію населення на південь Балканського півострова, яка хронологічно співпала з аналогічною центральноєвропейською хвилею. Її

результатом стало руйнування $\frac{3}{4}$ ахейських центрів та перехід від пізньосладського керамічного стилю III B до пізньосладського III C близько 1230 р. до н.е. По собі завойовники лишили характерну ліпну кераміку, предмети побуту та озброєння [75; 70; 59; 63, р. 150-152; 30; 51, с. 40] й, очевидно, були зображені на «Кратері воїнів» із Мікен (рис. 1, 10) [76, р. 187-189]. Катастрофа, яка відбулася в античній епічній традиції як вторгнення амазонок, стала однією із причин викреслення хетами царя Аххіяви зі списку великих правителів Близького Сходу та участі ахейців у першій хвилі «народів моря» 1219 р. до н.е. [49; 51, с. 39-41]. Констатація тимчасового перебування чужинців на Пелопонесі та швидкоплинний відхід [59, с. 37; 12, с. 138], залишає відкритим питання їх подальшої долі. За однією з версій амазонки (ремінісценції рухливих іраномовних племен Північного Причорномор'я доскіфського періоду [41, с. 88-89]) після поразки чи перемир'я відійшли у Скіфію [7, 1947, № 1, с. 315], за іншою – жодна з них не повернулася назад [3, с. 224]. За відсутності слідів будь-якої значної зворотної хвилі міграції, закономірно схилитися до другого варіанту та припустити залучення іраномовних (?) носіїв сабатинівської культури до першої хвилі «народів моря». Підтвердженням цьому є також знахідки «варварської» кераміки на Криті та Кіпрі [63, р. 185], який був базою «морських народів». У 1219 р. до н.е. на заході Дельти Мернептах розбив у сухопутній битві лівійців та їх північних союзників, зокрема шарденів, яких загинуло 200 чоловік [12, с. 142-144; 51, с. 37-39].

Після поразки шардана відійшли у Лівію, а звідти на Сардинію. Це повинно було статися до кінця XIII ст. до н.е., оскільки прихід лівійців на острів на чолі з Сардом Родоначалником відноситься античними авторами ще до Троянської війни [4, X, XVIII, 2-6; 44, с. 49-50; 29, с. 38; 23, с. 80-81]. У I тис. до н.е. шардана-сарди були остаточно асимільовані фінікійцями та карфагенянами, залишивши по собі назву острова, декілька дрібніших топонімів, вежі-нураги та характерну бронзову пластику (рис. 1, 2-5) [34, с. 43; 35, с. 22-24].

Попри участь у першій хвилі «народів моря» вихідці з Північного Причорномор'я влилися, очевидно, в колонізаційний потік ахейців, спрямований на північно-західне узбережжя Малої Азії, чим легко пояснити знахідки тієї ж «варварської» кераміки та інших виробів у Трої VII b [75, р. 31-32; 59, с. 36-37; 63, р. 150-152]. Цей шар пов'язаний з наступним етапом життя міста після Троянської війни, спричиненої конфліктом ахейців-мігрантів та місцевих жителів на рубежі XIII – XII ст. до н.е. Війна спричинила нову масштабнішу хвилю «народів моря», які зруйнували Хаггі, Коде, Каркеміш, Арцаву, Аласію, Амурру та з великими зусиллями були остаточно розбиті Рамзесом III у морській та сухопутній битві 1190 р. до н.е. [50; 51, с. 42-45]. Судячи з єгипетських текстів та зображень, окремі загони шардана воювали як на стороні єгиптян, так і в складі коаліції «народів моря» [8, IV, р. 201; 76, р. 109-111, 120, 125; 29, с. 33], що черговий раз схилив до думки про декілька хвиль міграції з Північного

Причорномор'я й, можливо, вказує на поступове перетворення етноніма в соціонім [51, с. 36-37].

Отже, комплексний аналіз різного роду джерел (писемних, лінгвістичних, топонімічних, археологічних) дозволяє схилитися до північнопричорноморської гіпотези походження шардана, ототожнивши їх з носіями культурно-історичної спільноти Сабатинівка – Ноа – Кослоджені, які проникли у Східне Середземномор'я в результаті не менше двох міграційних хвиль, влившись у походи «народів моря», та залишили помітний слід у давній історії країн Близького Сходу, Ахейської Греції та Сардинії.

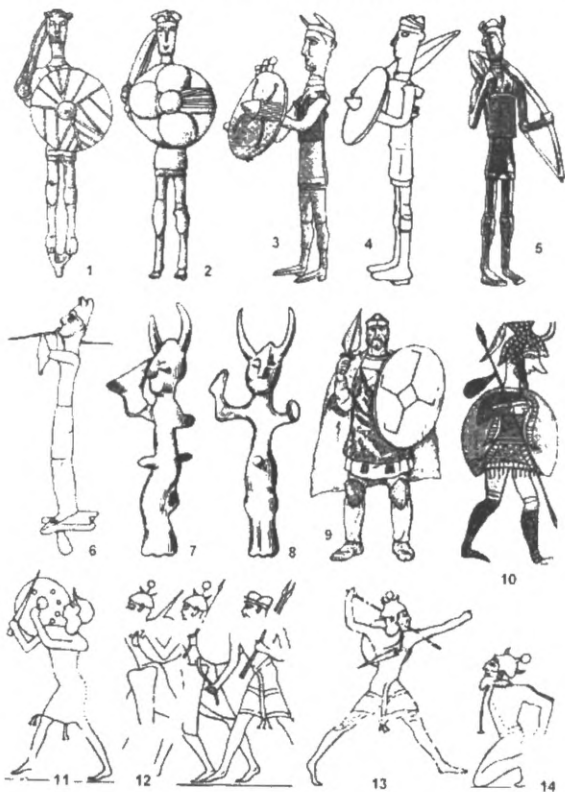

Рис. 1. Бронзова антропоморфна пластика з Лужан (Пруто-Дністровське межиріччя) (1) [Льків, 2008], Сардинії (2-5) [Клочко, 1990; Sandars, 1978; Harding, 2000; Ильинская, 1988], Енкомі (Кіпр) (6) [Sandars, 1978] та Кавказу (7-8) [Марковин, 1986]; реконструкція озброєння воїна-піхотинця сабатинівської культури (9) [Клочко, 2006], зображення шардана на єгипетських рельєфах часів Рамзеса II (11) і Рамзеса III (12-14) та на «Кратері воїнів» із Мікен (10) [Sandars, 1978]

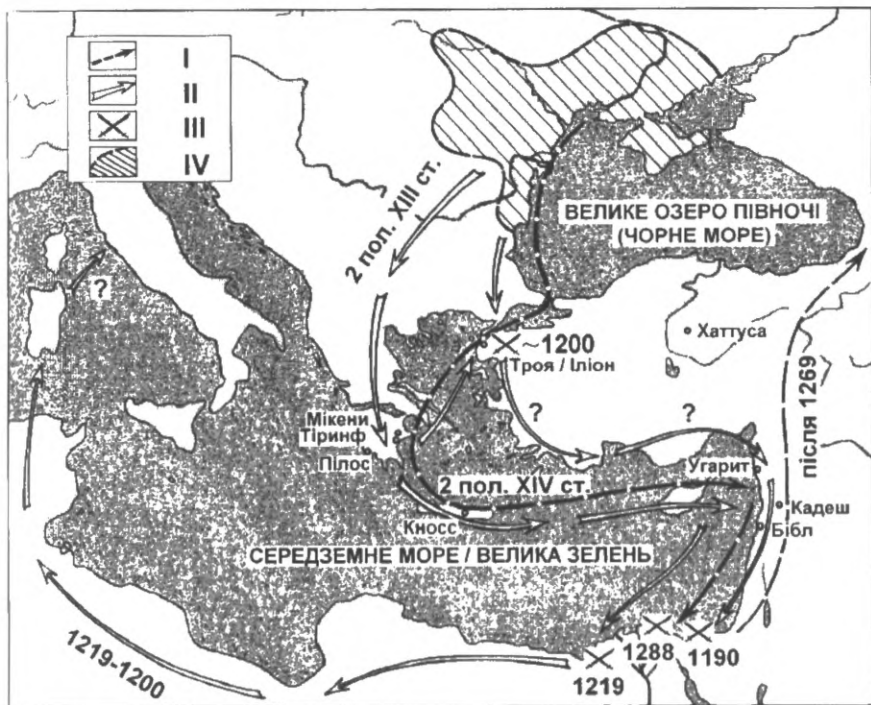

Рис. 2. Ймовірні шляхи та час міграцій населення Північного Причорномор'я (шардана-сардів) у Середземноморський басейн: I – проникнення окремих груп; II – міграційні хвилі; III – місця битв; IV – ареал поширення пам'яток культурно-історичної спільноти Сабатинівка – Ноа – Кослоджени

Джерела та література: 1. Геродот. Історія в 9 книгах / пер. и примеч. Г.А. Стратановского. – Л.: Наука, 1972; 2. Геродот. Історії в 9 книгах / пер., передм. та прим. А.О. Білецького. – К.: Наукова думка, 1993. – 575 с.; 3. Исократ. Речи. Панегирик / пер. К.М. Колобовой // ВДИ. – 1965.

№ 4; 4. Павсаний. Описание Эллады. – М.: ООО «Изд-во АСТ»: «Ладомир», 2002. – Т. 2. – Кн. VII-X. – 503 с.; 5. Тацит Корнелий. Сочинения. – Л.: Наука, 1969. – Т. 1. Анналы. Малые произведения; 6. Юстин. Эпитома сочинения Помпея Трога «Historiae Philippicae» // Античная историческая библиотека. – Рязань: Александрия, 2005. – С. 7-398; 7. Известия древних авторов о Скифии и Кавказе / В.В. Латышев // ВДИ. – 1947 – 1949; 8. Ancient records of Egypt. Historical documents / J.H. Breasted. – Chicago: The University of Chicago press, 1906. – Vol. III – IV; 9. Бандрівсь-

кий М. Клепані «казани» і дволезі сокири: щодо витоків релігійних уявлень на заході Українського Лісостепу в пізній період епохи бронзи // МДАПВ. – 2007. – Вип. 11. – С. 38-64; 10. Брилева О.А. Сравнительный анализ набора антропоморфной пластики центрального, западного и восточного вариантов кобанской культуры // КСИА. – 2009. – Вып. 223. Евразия: механизмы культурных перемен. – С. 172-182; 11. Видейко М. Украина: от Триполья до антов. – К.: КВЦ, 2008. – 280 с.; 12. Гиндин Л.А., Цымбурский В.Л. Гомер и история Восточного Средиземноморья. – М.: Восточная литература, 1996. – 328 с.; 13. Гордезиани Р.В. Кавказ и проблемы древнейших средиземноморских языковых и культурных взаимоотношений. – Тбилиси: Изд-во Тбилис. ун-та, 1975. – 24 с.; 14. Горелик М.В. Оружие древнего Востока (IV тысячелетие – IV в. до н.э.). – СПб: ТПП «Атлант», 2003. – 336 с.; 15. Давня історія України. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 1. Первісне суспільство. – 558 с.; 16. Дергачов В.А. Металлические изделия к проблеме генезиса культур раннего гальштата Карпато-Данубио-Нордпонтійського регіону. – Кишинь: Типографія Академії Наук, 1997. – 104 с.; 17. Дитмар А.Б. От Скифии до Элефантины. Жизнь и путешествия Геродота. – М.: Гос. изд-во географ. лит., 1961. – 87 с.; 18. Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа. Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1968. – 263 с.; 19. Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – 280 с.; 20. Залізник Л.Л. Первісна історія України: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1999. – 263 с.; 21. Захаров А.А. Кавказ, Малая Азия и Эгейский мир. Несколько археологических параллелей // Труды секции археологии. Институт археологии и искусствознания РАН ИОН. М., 1928. – Т. 2. С. 33-45; 22. Ильинская Л.С. Этнические и культурные контакты Западного и Восточного Средиземноморья в микенскую эпоху. Сицилия и Эгеида. М.: МГПИ им. В.И. Ленина, 1983. – 87 с.; 23. Ильинская Л.С. Легенды и археология. Древнейшие Средиземноморье. – М.: Наука, 1988. – 176 с.; 24. История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. – М.: Наука, 1988. – Ч. 2. Передняя Азия. Египет. – 623 с.; 25. Ільків М. Бронзова антропоморфна статуетка з Лужан: до питання про контакти місцевого населення пізньобронзової доби з цивілізаціями Середземномор'я // ПССІАЕ. – Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – Т. 2 (26). – С. 244-259; 26. Ільків М.В. Сокири-келеси Карпато-Дніпровського регіону: до питання про контакти місцевих племен пізньобронзової доби зі Східним Середземномор'ям // Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи. – Кам'янець-Подільський: ФОР Сисин О.В., 2008. – С. 42-46; 27. Ільків М. Шляхи сполучення Карпато-Дніпровського регіону в епоху бронзи: до питання про контакти місцевого населення з цивілізаціями Східного Середземномор'я // Видатні науковці Чернівецького університету. Р.Ф. Кайндль. Матеріали V міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання». – Чернівці: Прут, 2008. – Ч. 1. – С. 62-65; 28. Історія української культури. – К.: Наукова

- думка, 2001. – Т. 1. Історія культури давнього населення України. – С. 181-186; 29. Кац Т.П. Нурагическая Сардиния и «морские народы» // АМА. – Саратов, 1986. – Вып. 6. – С. 31-42; 30. Ключко В.І. «Народи Моря» та Північне Причорномор'я // Археологія. – 1990. – № 1. – С. 10-17; 31. Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр. до Р.Х.). – К.: АртЕк, 2006. – 336 с.; 32. Кобаль Й. Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 до Р.Х.). – К., 2005. // ЗНТШ. – 2007. – Т. ССЛІІІ. – С. 729-741; 33. Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы // ВДИ. – 1982. – № 4. – С. 47-69; 34. Красновская Н.А. Некоторые проблемы дофиникийской колонизации Сардинии // СЭ. – 1980. – № 5. – С. 34-44; 35. Красновская Н.А. Происхождение и этническая история сардинцев. – М.: Наука, 1986. – 223 с.; 36. Красновская Н.А. Процессы формирования малых периферийных этносов в Италии // Романия и Барбария. – М.: Наука, 1989. – С. 48-95; 37. Кубышев А.И., Черняков И.Т. К проблеме существования весовой системы у племен бронзового века степей Восточной Европы (по материалах погребения литейщика катакомбной культуры) // СА. – 1985. – № 1. – С. 39-54; 38. Марковин В.И. Культурная пластика Кавказа // Новое в археологии Северного Кавказа. – М.: Наука, 1986. – С. 74-124; 39. Молчанов А.А. Социальные структуры и общественные отношения в Греции II тысячелетия до н.э. (Проблемы источниковедения минойстики и микенологии). – М.: Изд-во Института всеобщей истории РАН, 2000. – 315 с.; 40. Монте П. Эпоха Рамсесов. Быт, религия, культура. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 366 с.; 41. Немировский А.А. Ахейская Греция и Западная Малая Азия в кон. XIV – начале XII в. до н.э. // Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 66-101; 42. Немировский А.А. К вопросу об отражении анатолийского этнополитического переворота начала XII в. до н.э. в греческой традиции // Античность: общество и идеи. – Казань: Мастер Лайн, 2001. – С. 6-19; 43. Немировский А.А. Синхронизмы эпохи Хаттусилиса III и «короткая» хронология позднебронзового века // ВДИ. – 2003. – № 2. – С. 3-15; 44. Немировский А.И. Этруски. От мифа к истории. – М.: Наука, 1983. – 261 с.; 45. Отрощенко В.В. Сюжет пережития у знакової системі племен зрубної спільноти // Археологический альманах. – 1998. – № 7. – С. 93-98; 46. Павленков В. Украина и древний Египет // Древний мир. – 2001. – № 2. – С. 53-55; 47. Пелешин М.А. Зв'язки давнього населення України і Європи (V – II тис. до н.е.): Текст лекцій. – Львів: Ред-вид. відділ Львів. ун-ту, 1996. – 83 с.; 48. Рассамкин Ю. У истоков «гонки вооружения» // Древний мир. – 2001. – № 1. – С. 16-22; 49. Сафронов А.В. Проблема датировки Троянской войны в контексте великого переселения народов в последней четверти II тыс. до н.э. // Сборник Русского исторического общества. – 2000. – Вып. 2 (150). – С. 275-289; 50. Сафронов А.В. Упоминание о войне на Северо-Западе Анатолии в надписях Рамсеса III // ВДИ.

- 2006. – № 4. – С. 124-139; 51. Сафронов А.В. «Народы Моря» и Ближний Восток: этнополитические процессы в конце XIII – начале XII в. до н.э. // КСИА. – 2009. – Вып. 223. Евразия: механизмы культурных перемен. С. 31-47; 52. Сафронов А., Журавлёв Д. «Воины Великой Зелени» // Мастера бронзового века. Золотой блеск эпохи. – М.: Бук Хаус, 2005. – С. 148-159; 53. Снигирев Р. Библейская археология. – М.: Изд-во Московского Подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2007. – 576 с.; 54. Стрижак О.С. Етнологія Геродотової Скіфії. – К.: Наукова думка, 1988. – 224 с.; 55. Струве В.В. Подлинный Манефоновский список царей Египта и хронология Нового царства // ВДИ. 1946. – № 4. С. 9-25; 56. Стучевский И.А. Рамсес II и Херихор. Из истории древнего Египта эпохи Рамессидов. – М.: Наука, 1984. – 176 с.; 57. Україна: Хронологія розвитку. – К.: КВІЦ, 2008. – Т. 1. 3 давніх часів до пізньої античності. – 704 с.; 58. Черных Е.Н. Степной пояс Евразии: Феномен кочевых культур. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 624 с.; 59. Черняков И.Т. Связи сабатиновских племен Северного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем (по керамическим находкам) // Северное Причерноморье. – К.: Наукова думка, 1984. С. 34-42; 60. Черняков И.Т. К истории развития вооружения II тыс. до н.э. в Юго-Восточной Европе и Средиземноморье // Карпати в давнину. Carpatica – Карпатика. – Ужгород, 2002. Вип. 16. – С. 39-60; 61. Членова Н.Л. О времени появления ираноязычного населения в Северном Причерноморье // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика, история, археология. – М.: Наука, 1984. – С. 259-268; 62. Шестаков Ю., Кожоляно Г. Етнологічні матеріали про людиність українських теренів в старосхідних та античних джерелах // Буковина – мій рідний край. – Чернівці: ВІЗИТ-ІНФО, 1997. – С. 117-119; 63. Bouzek J. The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millennium B.C. Praha: Publishing house of the Czechoslovak Academy of Sciences, 1985. – 269 p.; 64. Carvuc V. Once more about the Ponto-Caspian factor in the formation of the Noua culture // Thracodacica. – 1998. – Т. XIX. – № 1-2. – P. 93-111; 65. Drews R. The End of the Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 B.C. – New Jersey: Princeton University Press, 1993. – 252 p.; 66. Gimbutas M. Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe. – Paris – Hague – London, 1965. – 638 p.; 67. Hall H.R. The Caucasian Relation of the Peoples of the Sea // Klio. Beitrage zur alten geschichte. – 1928. – Bd. 22. Haft. 2. S. 335-344; 68. Harding A.F. European societies in the Bronze Age. – Cambridge University Press, 2000. – 552 p.; 69. Helck W. Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr. – Wiesbaden: Harrassowitz, 1962. – 647 p.; 70. Hochstetter A. Eine Nadel der Noua-Kultur aus Nordgriechenland (Ein Beitrag zur absoluten Chronologie der späten Bronzezeit im Karpatenbecken) // Germania. – 1981. – 59. 2. – S. 239-259; 71. Lehmann G.A. Zum Auftreten von «Seevölker»-Gruppen im östlichen Mittelmeerraum – eine Zwischenbilanz // Griechenland, die Agais und die Levante während der «Dark Age». Symposium

Zwettl 1980. – Wien: Verlag der Osterreichischen academic der Wissenschaften, 1983. – S. 79-97, 177-178; 72. Lloyd A.V. Herodotus. Book II. Commentary 99-182. Leiden: Brill, 1993. – 330 p.; 73. Penner S. Die Wangenscheiben aus Mykene und ihre nordostliche Beziehungen // Археологический альманах. – 2004. № 15. Псалии. Элементы упряжи и конского снаряжения в древности. – С. 62-91; 74. Petrescu-Dimbovita M. Reflexions concernant le complexe Noua-Sabatinovka-Coslogeni en contexte europeen // Culture et civilisation au bas Danube. – Calarasi, 1993. – Vol. X. – P. 9-14; 75. Rutter J.V. Ceramic evidence for northern intruders in southern Greece at the beginning of the Late Helladic III C period // AJA. – 1975. – Vol. 79. – No. 1. – P. 17-32; 76. Sandars N.K. The Sea Peoples. Warriors of the ancient Mediterranean 1250-1150 B.C. – London: Thames and Hudson, 1978. – 224 p.; 77. Schachermeyr F. Die Ägäische Frühzeit. – Wien, 1982. – Bd. 5. Die Levante im zeitalter der wanderungen vom 13. bis zum 11. Jahrhundert V. Chr. – 330 s.; 78. Sethe K. Der Name Sesostris // Zeitschrift fur Ägyptische sprache und altertumskunde. – 1967. – Bd. 41. – S. 43-57.

УДК 94(470+571)«1551»

Леонід ВАРВАРИЧ

СТОГЛАВИЙ СОБОР В МОСКВІ, ЙОГО УХВАЛИ ТА НАСЛІДКИ

Собор 1551 р. (Стоглавий) – черговий собор Руської Церкви, скликаний митр. Макарієм за підтримкою царя Іоана Грозного. Найменування стоглавого отримав за збірник соборних діянь, які мали 100 глав і прийнятих отцями помісного собору 1551 р. Стоглав став в історії Руської Церкви явищем унікальним. Він зафіксував правові норми внутрішнього життя руської помісної церкви, кодекс взаємовідносин духовенства з суспільством і державою в той момент історії, коли Руська Церква отримала повноцінну самостійність.

Ключові слова: собор, Руська Церква, Стоглав, цар, отці, духовенство.

Леонід ВАРВАРИЧ

СТОГЛАВИЙ СОБОР В МОСКВЕ, ЕГО РЕШЕНИЯ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Собор 1551 р. (Стоглавий) – очередной собор Русской Церкви созванный митр. Макарием при содействии Царя Ивана Грозного. Наименование Стоглавого получил по сборнику соборных деяний, имеющему 100 глав и принятых отцами поместного Собора 1551 г. Стоглав стал в истории Русской Церкви явлением уникальным. Он зафиксировал правовые нормы внутренней жизни русской поместной церкви, кодекс взаимоотношений